

ТУРКИЙ ЁЗМА ЁДГОРЛИКЛАРДА МАТН БАДИЙЛИГИНИНГ
ЛЕКСИК АСОСЛАРИ**Рихситилла Алимухамедов***филология фанлари доктори, в.б. профессор**Ориентал университети*

Аннотатсия: Ушбу мақолада туркий ёзма ёдгорликлар тилидаги матн бадийлигини та'минловчи лексик бирликлар таҳлил этилади. Жумладан, “Орхон-Енасой битиклари”, “Қутадғу билиг”, “Девону луготит-турк” каби қадимий манбаларда ишлатилган бадий ифода воситалари – метафора, эпитет, синонимия, антонимия, тасвирий сўзлар ва эмотсионал лексик қатламлар кўриб чиқилади. Шунингдек, матн бадийлигининг лисоний асослари, уларнинг эстетик ҳамда маданий юкламаси таҳлил қилинади. Мақолада бу бирликларнинг замонавий адабий тил шаклланишига та'сири ҳам ёритилади.

Калит сўзлар: туркий ёзма ёдгорликлар, матн бадийлиги, лексик бирликлар, қадимги туркий тил, бадий ифода воситалари, метафора, эпитет, поетик тил, эстетик функциялар, семантик таҳлил.

V–X асрларда яратилган туркий тилли манбалар “қадимги туркий адабий тил” номини олган. Улар бизгача эпиграфик матнлар (Ўрхун ва Енисей воҳасидан, Сибирдан топилган қабртош матнлари), қоғозга битилган манбалар (турк-буддавий, турк-моний, турк-насроний муҳити ёдгорликлари, турли олди-берди васиқалари) кўринишида етиб келган бўлиб, кўпчилиги маълум мавзуда: қоғозга битилганлари тарих асарлари ёки диний-фалсафий мазмунга эга.

Қадимги туркий матнларни, хусусан, кўк турк ёзувидаги Кул тигин, Билга хоқон каби ёдгорликларни бадий матн сифатида талқин этиш ўтган асрнинг 60-йилларидан бошланган [1]. Келгуси тадқиқотлар шу асосида бажарилган.

Худди шу даврда қоғозга ёзилган диний-фалсафий асарларда бадийлик, унинг унсурларини мазкур асарлар услубида кўришимиз мумкин. Буларга асарлардаги фонетик такрорлар, бадий бўёққа эга сўзларнинг қўлланиши ва бошқа воситалар киради. Бундан ташқари, айти диний-фалсафий асарларда матн бадийлигини синоним такрорлар ҳам таъминлаган бўлиб, қуйида булар ҳақида тўхталамиз.

Турк-моний матнлари орасида тарих асарлари ҳам учрайди. Улар тарихий асар бўлиши билан бирга бадий асар ҳамдир. Жумлаларнинг тузилиши, Бўгу хоннинг монийчилар билан бўлган ўзаро суҳбатлари, мазкур жараён давомида бўлаётган ҳар қандай ҳатти-ҳаракатнинг таъсирли чиқиши, ўқувчига матндаги бирор фикрни етказишда ифода услубининг ўзига хос усулидан фойдаланилган. Жумладан, айтилаётган фикрнинг аниқ ва таъсирчан чиқишида синоним сўзлар ўзаро жуфтлаб

қўлланган: *yüzümüz utru uluğ iyyinç-basınç* (6)⁴¹ – “юзимиз олдида катта жабр-зулм”; ... *[y]mä t(ä)ḡrim, birö[k k(ä)ntü-özünüzkä tä[rsär]* (20) – “... яна хукмдорим, агар сизнинг ўзингизга [амалларингизни] йиғдирса”; ... *ymä bu sav(i)ḡ-ay(i)ḡ* (25) – “яна бу хабар-кўрсатмани”; *ača-suvsamak(i)n [qatıḡlantim]* (38) – “очлик-сувсизлик билан кийнадим”; *yertinçü, [ye]r-s[uv]da ä[v]-barq içintä äräy(i)n, tep idi s(ä)vmäz-[m](e)n* (41-42) – “бутун дунё, ер-сувда, уй-жой ичида бўлгай, деб бутунлай севинмаяпман”; *ödün miḡlig-tümänlig quvraḡ* (57) – “ўшанда минг-минглаб жамоа”; *üküş-türlüg täḡ oyunun* (58) – “турли-туман ўйин билан”.

Мазкур ёдгорлик давр адабий муҳити, унда матн тузиш анъанаси, бадиий тафаккурини ўзида сақлаган. Муаллифнинг баён усули ҳам ўзига хос: фикрни содда, равон сўзлар орқали ифодалаган, ўрни билан сўзлар жуфтланиб, улардан нозик маъно чиқара олган. Матнда уюшиқ бўлаклардан ҳам унумли фойдаланилган. Мазкур манбани ўз даврининг етук тарихий-бадиий асари дейиш мумкин.

Қадимги туркий матнларда “вафот этмок”, “ўлмок” маъносида *yaşı tegdi, yaşı tegip ucdi* [2] феъллари қўлланган. Қадимги туркий матнларда, жумладан Кул тигин битигида *ucdi*: *Kül tigin qoñ yülqa yiti yigirmikä ucdi* – “Кул тигин қўй йилининг ўн еттинчи (сана)сида ўлди” (К.III) [3: 38], Сужи битигида *öldi* феъли: ... *amtı öltüm* (8) – “энди ўлдим” [3: 64], Ўнгин битигида ҳам *öldi* феъли: *ataçım ölti* (Ob.7) – “отагинам ўлди” [3: 60], Билга хоқон битигида *uça bardı*: *Bilgä qağan u[ça bardı]* (Хс.2) – “Билга хоқон вафот этди” [3: 53] феъллари ишлатилган.

Тесин ёдгорлигидаги ушбу феъл, афтидан бадиий бўёққа эга бўлиши керак. Худди шу формада ясалган сўз Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарининг Наманган нусхасида қуйидагича келади:

Tegürdi meḡa elgi elik yaşım,
Quḡu qıldi quzḡun tüsi-teḡ başım.
Oqır elik emdi meḡar kel teyü,
Pusuḡ bolmasa, bardım emdi naru [4: 359-360].

Ушбу тўртликдаги *Tegürdi meḡa elgi elik yaşım* жумласини “менга элик ёш қўлини чўзди, мен элик ёшга тўлдим” деган маънода англаш мумкин. Шунга кўра юқоридаги феъл келган жумлаларни қуйидагича талқин этиш мумкин: *[el] etmiş qanım yaşı tegip ucdi, oḡli yabḡum qağan boltı* (5) [2: 32] – “Эл этмиш хоқоним кексайиб (ёши бир ерга бориб), вафот этди. Ўғли, менинг ябғуим (унвон), (унинг ўрнига) хоқон бўлди”; ... *el tut[dı] ançır yaşı tegdi* (14) [2: 32] – “халқни бошқарди, сўнг вафот этди”.

Ёдгорликдаги: ... *belḡüsin bitigin bu urtı bu yaratdı* (20) [2: 32] – “белгисини, битигини бу (ерга) ёзди, бу (ерда) яратди” жумласи Кул тигин битигидаги: *Türük [bodunuḡ ti]rip äl tutsuqıñın bunta urtum, yañilip ülāsikiñın yämä bunta urtum. Näñ näñ sabım ärsär, bängü taşqa urtum* (Ка.10-11) [3: 32] – “Турк хақини тўплаб, давлат

⁴¹ Қавслар ичида матннинг қатори берилган.

тутишингизни бунда [яъни тошда] ёздим. Адашиб, айрилганингни ҳам, бундан ёздим. Ҳар қандай сўзим бўлса, мангу тошга ёздим”, - жумласига тузилиш жиҳатдан ўхшаш.

Қадимги туркий ёзма ёдгорликларда, жумладан турк-моний тавбаномаларида бир ўринда бир маънони англатувчи бир неча лексик бирликларни учратамиз. Бу от, феъл ёки бошқа туркумдаги сўз кўринишида келади. Лексик такрорларни матнда қўллаш, асосан матндан англашилган фикрнинг таъсирчан чиқиши ҳамда сўз маъносини кучайтиришда қўлланади. Л. Тугушева буларни икки турга бўлади: айнан бир лексеманинг такрори (özgä özgä) ҳамда синоним лексемаларнинг такроридан (arığ silik) ташкил топган лексик такрорлар [5: 47-56]. Бундай синоним лексик такрорлар “Хуастуанивт”да кўплаб учрайди. Жумладан: k(ä)ntü özümüzni – “ўз ўзимизни” (ХР.86, 93); anığ y(a)wlaq – “ёвуз бўлмағур” (ХР.86, 93); quruğ öl yirkä – “куруғ-хўл ерга” (ХР.86, 93); biş türlüğ otqa iğaçqa – “беш хил ўсимликка” (ХР.86, 93); suu yazuq qilt(i)m(i)z ärsär – “ёзуқ қилган бўлсак” (ХР.87, 94); y(ä)mä yäkkä içkäk-kä t(ä)ñri tipän – “яна шайтону иблисларга тангри деб” (ХР.88, 95); yilğiq bar(i)mqa – “мол-мулкка” (ХР.89, 96). Матндаги ритми, мусикийликни ҳосил қилишда яна синоним сўзларнинг ўрни ҳам катта. Жумладан: töktümüz saçt(i)m(i)z ärsär – “тўкиб-сочган бўлсак”; näçä äksütümüz k(ä)rgät(i)m(i)z ärsär – “қанча зарар етказган бўлсак”, suu yazuq qilur-biz – “ёзуқ қилармиз”. Синоним сўзлар матн мазмунини яхшироқ очиб бериш, сиғинувчилар кўнглидаги туйғуларни етказишда ҳамда матн таъсирчанлигини кучайтиришда қўлланган.

Асарнинг бешинчи бўлимида қуйидагича синтактик параллелизмни кўрамыз: näçä qorqitd(i)m(i)z ürkitd(i)m(i)z ärsär : näçä urtumuz yontumuz ärsär : näçä açitd(i)m(i)z ağıritd(i)m(i)z ärsär – “қанча қўрқитиб хуркитган бўлсак, қанча уриб азоблаган бўлсак, қанча ранжитган бўлсак” (ХР.87, 94). Бундан ташқари, матнда келган синоним сўзлар қилинган гуноҳларнинг даражасини ҳам кўрсатади. Бу ерда синоним сўзлар матндан англашилган ишларнинг оғир-енгиллигини билдиради.

Л. Тугушева синоним лексемаларни олти турга бўлади: от, сифат, олмош, феъл, сифатдош ва равишдош [5: 49-50]. Шулардан турк-моний дуолари матнида қуйидаги туркумларга кирувчи сифат, от ва сифатдош синоним лексемалар қўлланган:

сифат: üküš-türlüg – “кўп, турли” [6: 283], uquğli bilgä bilig – “билимли, доно” [6: 317];

от: äd-tavar – “уй-жой, мол-мулк” [6: 327], suu-yazuq – “айб-гуноҳ, ёзуқ” [6: 323, 326], ig-ağriğ – “касаллик” [6: 326].

Қадимги туркий ёдгорликлар, хусусан, турк-моний манбаларида бадийликни таъминлаш, асосан синоним сўзларни бир-бирига жуфтлаш орқали амалга оширилган. Бу йўл билан муаллиф ўзи айтмоқчи бўлган фикрни ўқувчига осон ва тушунарли қилиб етказган. Жуфт сўзлар стилистик жиҳатдан матн экспрессивлигини оширган. Масалан, “барча” маъносида qamağ-barça, “шодлик” маъносида ögirmäk-säwinmäk, “мақталган” маъносида ögüt-alqat, “вақт” маъносида öd-qolu, “сараланган” маъносида adirt-ödürt. Қадимда туркий муҳитда тузилган ҳар қандай матн бундай бадий

воситалардан фойдаланилган ҳолда яратилган бўлиб, улар матн умумий мазмунига, айтилаётган фикр таъсирини, ўқувчининг эътиборини жалб қилиш учун тузилган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Стеблева И.В. Поэзия тюрков VI–VIII веков. – Москва: Наука, 1965.
2. Кляшторный С.Г. Надпись Уйгурского Бёгю кагана в Северо-Западной Монголии. В Сб. ст.: Центральная Азия (новые памятники письменности и искусства). Москва. Наука. 1987.
3. Содиков Қ. Эски туркий битиглар. 2009.
4. Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг. Нашрга тайёрловчи Қ. Каримов. Тошкент, 1971.
5. Тугушева Л.Ю. Раннесредневековый тюркский литературный язык. Словесно-стилистические структуры. – Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2001.
6. Clark L. Uygur Manichaean Texts: Volume II. Liturgical Texts: Texts, Translations, Commentary. Corpus Fontium Manichaeorum: Series Turcica II. – Turnhout: Brepols Publishers, 2013.